

Beladen erfgoed vertelt een verhaal

Gewapend met kaplaarzen en een zaklamp leidde Machlien Vlasblom vorig jaar een groep geschiedenisdocenten rond door de donkere, vochtige Apeldoornse bunker van rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart. De bunker behoort namelijk tot de categorie beladen, fout of omstreden WO2-erfgoed. In hoeverre kunnen beladen locaties een bijdrage leveren aan het onderwijs over en de perceptie op de Tweede Wereldoorlog?

Machlien Vlasblom is zelfstandig historicus. Het afgelopen jaar voerde zij voor WO2GLD een inventariserend onderzoek uit naar beladen erfgoed in de provincie Gelderland.

Oktober 1943. Seyss-Inquart, Mussert en de Höhere SS- und Polizeiführer Rauter bezoeken het SS-opleidingskamp op Avegoor om er een sportpark te openen. Deze foto is afkomstig uit het archief van de Fotodienst der NSB. Collectie NIOD.

De muur van Mussert werd onlangs als rijksmonument aangemerkt. Eenvoudig ging dit niet. We zien erfgoed vaak als iets om trots op te zijn en iets waardoor we ons op positieve wijze verbonden kunnen voelen met een tastbaar verleden. Dit NSB-bouwwerk refereert echter aan een donkere, beladen geschiedenis. Een geschiedenis die pijn doet, wringt en schuurt. Desondanks is er een ontwikkeling gaande waarbij steeds meer waarde wordt toegekend aan gebouwen of locaties met een dergelijk oorlogsverleden.¹ Deze (inter)nationale ontwikkeling resulteert in uiteenlopende initiatieven en projecten. Zo werd in Berlijn de *Führerbunker* van Adolf Hitler nagebouwd en vestigde zich enkele jaren eerder in een slot in Wewelsburg het eerste SS-museum ter wereld. Dit kasteel fungeerde tijdens de naziperiode als ideologisch centrum van de *Schutzstaffel*.

In Nederland zien we een soortgelijke tendens. Duitse bunkers langs de kust worden en masse blootgelegd en kunnen rekenen op grote publieke belangstelling. Het Oranjehotel, een Scheveningse gevangenis waar talloze verzetsmensen hebben vastgezet, verbouwt men momenteel tot herinneringscentrum. Een aantal jaren gele-

den al is er een glazen kap over de villa van de kampcommandant van Westerbork geplaatst met als doel deze te behouden. Vorig jaar verstrekte de gemeente Apeldoorn een subsidie om de voormalige bunker van rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart waterdicht te maken, zodat deze niet alleen een verleden heeft, maar ook een toekomst. De gemeente Rheden renoveerde een oude sporthal, gelegen op het statige landgoed Avegoor. Deze sporthal was tijdens de bezetting gebouwd toen het landgoed als *SS-Schule* fungeerde. De grondwerkzaamheden ter voorbereiding op de bouw werden verricht door Joodse dwangarbeiders. Zij werkten hier onder erbarmelijke omstandigheden. Drie van hen overleefden dit niet.

Een SS-school, een bunker, een NSB-muur, een gevangenis, een villa of een sporthal met een nabijgelegen Joods werkkamp. Locaties die aanzienlijk van elkaar verschillen, maar een gezamenlijk donker, fout, beladen of omstreden verleden delen. Het karakter van deze locaties uit zich op verschillende manieren. Een bouwwerk kan door de Duitse bezetter gebouwd zijn of gebruikt zijn. Een plek of gebouw kan ook beladen zijn door de gebeurtenissen die er hebben plaatsgevonden, met de bezettende macht als initiator hiervan. Eveneens zijn er locaties die herinneren aan het Nederlands nationaalsocialisme en daardoor voor veel mensen pijnlijk zijn. Samenvattend gaat het om gebouwen of locaties die verbonden waren aan het nationaalsocialisme of herinneren aan de Duitse bezetting en onderdrukking in 1940-1945. Een recent uitgevoerd inventariserend onderzoek naar beladen WO2-erfgoed in Gelderland laat zien om welke locaties dit concreet gaat en biedt tevens een uniek inzicht in de onderlinge samenhang tussen locaties. De aangemerkte locaties zullen binnenkort op een digitale waardenkaart worden gepubliceerd, inclusief beschrijving en bronselectie. Toepassingen worden overgelaten aan de toekomstige gebruikers: culturele instellingen, beleidsmakers, onderzoekers of onderwijsinstellingen.

Nationaalsocialisten in Gelderland

Gelderland kent een rijke en diverse oorlogsgeschiedenis. De Slag om Arnhem en de capitulatie in Wageningen, het zijn bekende en belangrijke momenten uit de Gelderse en nationale geschiedenis. Het zijn momenten die we vieren of die we herdenken. Er is daarentegen ook een duidelijke link tussen Gelderland en de NSB. De NSB bouwde hier zijn Nationaal Tehuis, waarvan de muur van Mussert het fysieke overblijfsel is. De keuze voor Lunteren was enerzijds praktisch van aard, anderzijds had de Veluwe voor de NSB ook een ideologische en historische waarde. Ze beschouwde de ongerepte Veluwe als plek waar de ziel van het ‘oude volk’ nooit verloren was gegaan. Het is dan ook niet verrassend dat de NSB zich ook op andere plekken in de provincie manifesteerde. In Beekbergen diende het Troelstra-oord als locatie waar veelvuldig nationaalsocialistische organisaties samenkwamen en onder meer een drukbezocht propagandakamp werd gehouden. Elders in Gelderland, in Nijmegen en Ellecom, richtte de beweging de enige twee NSB-kindertehuizen van het land op. Kinderen van NSB’ers tussen de zeven en veertien jaar konden hier enkele weken verblijven. Er werd veel aan sport en spel gedaan en er was aandacht voor de ideologische vorming van de kinderen. In Ellecom bevond zich vanaf mei 1941 de eerder genoemde SS-Schule.

De SS was een nationaalsocialistische paramilitaire organisatie en werd gezien als elite-eenheid. Op landgoed Avegoor werden Nederlandse SS-mannen gedurende enkele weken opgeleid. Ook konden hier zogenaamde pistoolleergangen gevolgd worden. Gedurende de training kleedden de cursisten zich in SS-uniform. De focus van de school lag op ideologische vorming, lichamelijke

oefening en een lichte militaire training. Naast deze opvallende locaties was de NSB op veel meer plekken aanwezig. Elke stad en elk dorp hadden wel een NSB-kringhuis. In Doetinchem opende Anton Mussert in 1941 een NSB-districtshuis. In Wageningen waren nationaalsocialistische studenten verenigd in het, landelijk georganiseerde, Nationaal-Socialistisch Studentenfront. De Nationaal-Socialistische Vrouwen Organisatie vestigde een afdeling in Arnhem en opende hier de eerste NSB-moederschool.

Bezettingsbestuur

Minder bekend is dat ook veel Duitse topnazi’s en een deel van het collaborerende bezettingsbestuur zich vanaf begin 1943 verplaatsten van Den Haag naar de Veluwe. Apeldoorn was voorbestemd als nieuwe regeringsstad. Ook in Arnhem en Nijmegen kwamen instanties terecht, zoals de Hoge Raad en de *Ordnungspolizei*. De departementen namen hun intrek in de vele statige

‘De NSB beschouwde de ongerepte Veluwe als plek waar de ziel van het “oude volk” nooit verloren was gegaan’

huizen die Apeldoorn rijk is. Dit verklaart hoe een schuilbunker van Arthur Seyss-Inquart in de voortuin van een witte villa aan de Loolaan terecht kon komen. Apeldoorn kent nog een plek die refereert aan een donker, in dit geval zwart, verleden: Het Apeldoornsche Bosch. Deze Joodse psychiatrische instelling werd door de Duitse nazi’s lange tijd gevrijwaard van deportatie. Tot de nacht van 21 op 22 januari 1943. 1300 patiënten ►

1 Deze ontwikkeling is onderdeel van een bredere tendens waarbij de donkere, beladen kanten van onze oorlogsgeschiedenis steeds meer aandacht krijgt.

De BMW van Hanns Albin Rauter werd vlak bij de buurtschap Woeste Hoeve met ruim 200 kogels doorzeefd. Rauter raakte zwaargewond, zijn chauffeur en zijn adjudant overleefden de aanslag niet. Als represaille werden later 263 gevangenen gedood, waarvan 117 op 8 maart 1945 bij Woeste Hoeve. Een monument herinnert aan deze massa-executie.
 Rechterpagina: De bunker van Seyss-Inquart voor zijn voormalige kantoor aan de Loolaan in Apeldoorn wordt blootgelegd.

en een deel van het verplegend personeel werden vanaf Apeldoorn rechtstreeks naar Auschwitz gedeporteerd. Niemand overleefde.

Na het vertrek van de Joodse inwoners namen nationaalsocialistische instanties hun intrek in de vrijgekomen panden. Eenzelfde mechanisme trad overigens in werking bij de huizen die vrijkwamen als gevolg van deportatie van de Joodse eigenaren en hun gezinnen. Veel NSB'ers profiteerden hier economisch van. Een deel van de inventaris van Het Apeldoornsche Bosch kwam, volgens verschillende bronnen, in het Berchmanianum terecht. In dit jezuïetenklooster in Nijmegen bereidde de SS vanaf 1942 in het diepste geheim een *Lebensbornheim* voor: een kliniek die plaats moest bieden aan ongehuwde, zwangere en bovenal arische vrouwen. SS-mannen werden aangemoedigd om zuiver nageslacht te verwekken en de zwangere vrouwen konden hier hun kind ter wereld brengen. In tegenstelling tot tehuizen in Duitsland en Noorwegen is het enige *Lebensbornheim* van Nederland niet in gebruik genomen.

Lieflijke boerderijen

Ook het Duitse leger, de Wehrmacht, maakte gebruik van deze vrijgekomen panden om bijvoorbeeld officieren te huisvesten. Grote gebouwen, zoals kloosters en scholen, werden gevorderd om manschappen onder te brengen. Vanzelfsprekend waren alle Nederlandse kazernes in beslag genomen voor ditzelfde doel. Stukken grond werden gevorderd voor het begraven van Duitse doden. In Wezep verrees een eigen Duitse kazerne, in Hierden en Horst werden schietbanen aangelegd en vanuit de bossen rond het Gelderse Laren werden plotseling VI's afgeschoten. Voor deze vliegende bommen waren speciale lanceerbanen aangelegd. Bij Deelen bouwde de bezetter een klein militair hulpvliegveldje om tot het grootste Duitse militaire vliegveld van Nederland. Veel

legeringsgebouwen waren volgens de Duitse *Heimatstil* gebouwd, waardoor ze niet opvielen in de omgeving. De gebouwen zagen (en zien) eruit als lieflijke boerderijtjes, maar hadden dikke muren en plaatstalen luiken. In 1943 werd de Diogenes-bunker opgeleverd, gelegen aan de rand van het vliegveld. In deze immense bunker, de grootste van Nederland, vestigde zich het commandocentrum van het vliegveld. Ook elders in de provincie verrezen bunkers, zoals in het Valkhofpark in Nijmegen en langs de *Pantherstellung*. Deze Duitse verdedigingslinie bestond uit 24 bunkers, tankgrachten en loopgraven en was bedoeld om de geallieerde opmars te stuiten. Voor de aanleg van deze, en andere, Duitse bouwwerken werd gebruikgemaakt van dwangarbeid. Maar al te vaak echter waren ook Nederlandse aannemers bereid om hun medewerking te verlenen.

Executies

Naast de militaire aanwezigheid, collaboratie, de Jodenvervolging en instanties gerelateerd aan het Duitse gezag kunnen onder beladen WO2-erfgoed ook locaties vallen die herinneren aan geweld en onderdrukking. Gelderland kent er talloze. Bij Woeste Hoeve vond de grootste massa-executie op Nederlandse bodem plaats. Als represaille op een actie van het verzet waarbij *Höhere SS- und Polizeiführer* Hanns Albin Rauter zwaargewond raakte en twee anderen overleden, werden hier op 8 maart 1945 117 mensen gevangenen geëxecuteerd. Ook Putten kreeg te maken met een ongekend zware represaillemaatregel, waarbij het grootste deel van de mannelijke bevolking werd weggevoerd naar concentratiekampen en ruim honderd huizen werden platgebrand.

'Beladen erfgoed biedt de mogelijkheid om gesprekken aan te gaan over indoctrinatie, daderschap, radicalisering, oorzaken en gevolgen, morele dilemma's, propaganda of vervolging'

Beide gebeurtenissen hebben nationaal veel aandacht gekregen vanwege het excessieve geweld dat de bezetter hier tentoonspreidde. Andere executies in Gelderland vonden onder meer plaats in Tiel, Hattem, Arnhem en Apeldoorn. Aan de Utrechtsestraat in Arnhem bevond zich het 'meest gevreesde huis' van die stad: de *SD Aussenstelle Arnhem*. De Sicherheitsdienst opereerde landelijk en hield zich met name bezig met de opsporing van verzetsmensen en Joden. Deze opsporingspraktijken gingen vaak gepaard met mishandeling. Na de Slag om Arnhem splitste de Arnhemse afdeling zich op. Een deel kwam

2 Veel van de genoemde gebouwen bestaan nog, op enkele uitzonderingen na.

terecht in Velp waar de eenheid leiding gaf aan verschillende executies. Een andere groep, onder bevel van de beruchte Ludwig Heinemann, liet een spoor van terreur en executies achter in de Achterhoek. Dit spoor is te volgen middels gevangissen, executieplekken en villa's die dienst deden als hoofdkwartier. Beide groepen ontmoeten elkaar begin 1945 weer in Lunteren, in villa De Wormshoef. Vanuit deze villa, nu een restaurant, voerden zij opnieuw een waar schrikbewind. Ook Apeldoorn kreeg een eigen SD-villa aan het Oranjepark. De plek vormde de uitvalbasis van diverse executies in de omgeving.

Verhalenlandschap

Deze locaties vormen slechts een fractie van het onderzoek.² Er is een Gelders verhalenlandschap ontstaan, waarbij locaties gekoppeld zijn aan verhalen en bronnen. Deze kaart biedt een uniek, maar vanzelfsprekend nooit volledig, overzicht van plekken met een beladen verleden en geeft inzicht in de samenhang en diversiteit tussen deze locaties. Juist in deze tijd waarin de oorlog verder weg komt te staan, ooggetuigen wegvallen en de maatschappelijke tegenstellingen groot zijn, is het belangrijk om een fysieke plek te hebben om toekomstige generaties aangehaakt te houden. Door leerlingen te wijzen op locaties in hun eigen omgeving wordt de oorlog tastbaarder en zichtbaarder. Een fysieke plek, met originele elementen, spreekt meer dan monumenten, musea, geschiedenisboeken kunnen. Door specifiek donker erfgoed in de spotlight te zetten geven we ook dit verleden een toekomst. Wanneer we aandacht geven aan dergelijke gebouwen kan het lijken alsof een fout verleden verheerlijkt wordt. Niemand wil daders tot helden maken. Beladen plekken kunnen echter functioneren als herinnering of waarschuwing. De waarde van vrijheid wordt kostbaarder wanneer men ook weet hoe onvrijheid eruit ziet en kan ontstaan. Deze invalshoeken zijn juist in de huidige samenleving, waarin discriminerende sentimenten net onder de oppervlakte liggen, bijzonder actueel. Beladen erfgoed biedt bij uitstek de mogelijkheid om gesprekken aan te gaan over indoctrinatie, ouderschap, radicalisering, oorzaken en gevolgen, morele dilemma's, propaganda of vervolging. De locaties op de kaart tonen verschillende niveaus van betrokkenheid of ouderschap aan. Hoe verhouden een Nederlandse collaborateur, een opdrachtgever of een uitvoerder van een executie zich tot elkaar? Wanneer is het moment dat morele grenzen worden overschreden? Wat doe je als de overheid je vijand is? Zijn er parallele situaties anno nu? Welke betekenis heeft dit verleden voor het heden en voor de toekomst? Door ook aandacht te besteden aan dit andere perspectief kan er een completer, en tegelijk complexer, besef ontstaan over de Tweede Wereldoorlog. ■

De bunker van Seyss-Inquart

Rijkscommissaris Seyss-Inquart (1892-1946) legde direct verantwoording af aan Adolf Hitler en was daarmee de hoogste Duitse autoriteit in Nederland. Nadat vele andere instanties en departementen hem al waren voorgegaan, verscheen Seyss-Inquart zelf na Dolle Dinsdag in Apeldoorn. Hij hield samen met *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* Friedrich Wimmer kantoor in een witte villa aan de Loolaan, op steenworp afstand van Paleis het Loo. Beide mannen woonden in Beekbergen. In de voortuin van de villa was, ter voorbereiding op zijn komst, een schuilm bunker gebouwd. De bunker was voorzien van een telefooncentrale en bood Seyss-Inquart een plek om te werken en te overnachten. Het is niet bekend hoe vaak hij gebruikmaakte van de bunker.

Na de oorlog werd de bunker in de zomermaanden opengesteld voor publiek. Er werden spotprenten op de muur aangebracht en allerhande nazi-attributen tentoongesteld. De spotprenten verhaalden over de levensloop van deze nazitopman. Ook staat hij afgebeeld samen met Anton Mussert en Adolf Hitler, als een sijsje (zangvogeltje) in een kooitje, of zittend op het toilet.

Daarnaast was de inrichting zoveel mogelijk in oude staat teruggebracht. De bunker groeide in korte tijd uit tot de publiekstrekker van de Veluwe. Veel mensen brachten een bezoek aan de 'foute' bunker omwille van het goede doel: opbrengsten voor Stichting 40-45. In 1953 hadden reeds een half miljoen mensen de ingerichte bunker bezocht. In 1956 werden, vanwege teruglopende bezoekersaantallen, de deuren gesloten. In de jaren die volgden overwoekerde klimop de bunker en werd hij sporadisch opengesteld. In 2017 is een start gemaakt met de restauratie van de echte bunker, zodat deze in de toekomst op verzoek opengesteld kan worden voor middelbare scholieren. De spotprenten en een deel van de inrichting zijn nog aanwezig.

Websites

www.wo2gld.nl – Netwerk van organisaties rond de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog in Gelderland.

www.debunkervan6eneenkward.nl – Organisatie die zich inzet voor behoud van de bunker van Seyss-Inquart.

www.joodsmonument.nl – Digitaal monument voor alle omgekomen Joden uit Nederland in de Tweede Wereldoorlog.

www.oorlogsbronnen.nl – Kenniscentrum over de Tweede Wereldoorlog.

www.ikme.nl – Indicatieve kaart militair erfgoed, toont de (verwachte) ligging van onder- en bovengrondse militaire locaties.